

Türk Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Dergisi
Turkish Journal for the Spiritual Counselling and Care

Sayı: 6 • Aralık 2022 • 177-185
Issue: 6 • December 2022 • 177-185

Psikoloji, Varoluş, Maneviyat

- Göka, E. (2021). *Psikoloji, Varoluş, Maneviyat*.
Ankara: Kapı Yayınları (264 s.)
- Göka, E. (2021). *Psychology, Existence, and Spirituality*.
Ankara: Kapı Publishing (264 p.)
ISBN: 978-625-7706-58-2

Arzu Tacer

Doktora Öğrencisi
Atatürk Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
E-posta: arzutacer25@hotmail.com
Orcid: 0000-0002-5287-6771
Erzurum / Türkiye

PhD Student
Atatürk University
Institute of Social Sciences
E-mail: arzutacer25@hotmail.com
Orcid: 0000-0002-5287-6771
Erzurum / Turkey

<https://doi.org/10.56432/tmdrd.1203253>

Türk Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Dergisi
Turkish Journal for the Spiritual Counselling and Care

Makale Türü • Article Type   Kitap İnceleme • Book Review
Geliş Tarihi • Received   12 Kasım 2022 • 12 November 2022
Kabul Tarihi • Accepted   28 Kasım 2022 • 28 November 2022

Ö z e t

Bu çalışmada Erol Göka'nın Psikoloji Varoluş Maneviyat isimli kitabı incelenmiştir. Yazar varoluşçuluğu; modernliğe, kapitalizme, pozitivist bilim anlayışına ve insana yabancılaşmasına güçlü bir itiraz olarak görmektedir. Bu temelden yola çıkarak, “varoluşçu-dinamik yaklaşım” olarak tanımladığı görüşüyle, insan psikolojisine ve varoluşuna maneviyat merkezli bir bakış açısı getirmeye çalışmaktadır. Psikolojik bilimlerle ilgilenenler için bir işaret levhası niteliğindeki bu kitap incelenerek alana katkı sağlamak amaçlanmıştır.

A n a h t a r K e l i m e l e r

Manevi danışmanlık ve rehberlik • Psikoloji • Maneviyat
Varoluş • Din

A b s t r a c t

Within the scope of this study, Erol Göka's book named Psychology Existence Spirituality was examined. The author sees existentialism as a strong objection to modernity, capitalism, positivist understanding of science and human alienation. Starting from this basis, he tries to bring a spirituality-centered perspective to human psychology and existence with his view that he defines as an “existential-dynamic approach”. It is aimed to contribute to the field by examining this book, which is a sign for those who are interested in the psychological sciences.

K e y w o r d s

Spiritual counseling and care • Psychology • Spirituality
Existence • Religion

Erol Göka, 1959 yılında Denizli’de doğmuştur. 1992’de psikiyatri doçenti, 1998’de Ankara Numune Eğitim ve Araştırma Hastanesi Psikiyatri Kliniği Şefi olmuştur. Halen Sağlık Bilimleri Üniversitesi Tıp Fakültesi Ankara Şehir Hastanesi Psikiyatri Kliniği Eğitim ve İdari sorumlusudur. Türkiye Günlüğü dergisinin yayın kurulunda olup; birçok tıp ve beşerî bilimler alanındaki derginin danışma kurullarında bulunmaktadır. Türk Grup Davranışı kitabı ile Türkiye Yazarlar Birliği 2006 yılı “Yılın Fikir Adamı Ödülü”ne layık görülmüştür. Evli ve 5 çocuk babasıdır.

Göka, Batı’da modern zamanlarla birlikte insanın zihinsel etkinliklerinin dini ve mitolojik olandan ayrışıp parçalara bölündüğü, felsefi ve teorik bilginin niceliksel olarak artarken, hayatın ve insanın temel yapısının, ontolojisinin unutulduğu görüşündedir. Ona göre teknolojinin baş döndürücü gelişimiyle tükenmek bilmeyen haz dolu bir yaşamın mümkün olduğu inancı, kapitalizmle derinleşip insanın yabancılaşması, şeyleşmesiyle sonuçlanmıştır. Toplumsal hayatta bu gelişmelere, 20.yüzyıldan itibaren “varoluşçuluk” adı verilen akım tarafından sert itirazlar gelmeye başlamıştır. Varoluşçuluk insanın, indirgemeci bir tavırla ve doğaya yaklaşıldığı gibi ele alınmayacağını ileri sürerek felsefe, sanat, ilahiyat ve psikolojide güçlü etkiler meydana getirmiştir. Göka, gençlik yıllarından itibaren bu akımdan ciddi bir şekilde etkilendiğini söylemektedir. Yazar bu kitabın yazılma amacını, “varoluşçu-dinamik yaklaşım” olarak tanımladığı görüşünü Müslüman kültürde nasıl karşılık bulduğunu anlattığı önceki kitaplarının derlenmiş toparlanmış hali ve teorik bir inşası olarak görmektedir. Göka teorik inşasını, bireyin kendisinin ve varoluşunun ötesindeki güç olarak gördüğü maneviyatla boyama çabasıdır. Maneviyat; dini inançları, Batı’da ortaya çıkan “new age” akımları hatta dini inancı olmayanların iç dünyasındaki tasavvurları da kapsamaktadır.

Kitap varoluşçu-dinamik yaklaşımın kavramsal dayanaklarını din ve maneviyat özelinde ortaya koyarak, Müslüman kültürün temel varoluşsal çatışmalara nasıl yaklaştığına odaklanmaktadır. Aslında varoluşçu tezler buradaki kültür ortamında daha anlaşılır ve geniş bir ufka sahiptirler. Ayrıca Müslüman kültürde yaşayan ve Müslüman inanca sahip psikoloji alanında çalışanlar, araştırma yapanlar için bir yol gösterme ve zemin oluşturma çabası olarak tanımlanmaktadır. Din psikolojisi özelinde kitap, genel psikoloji çevrelerinde kabullenmek istenmeyen bu alan için sağlam bir zemin oluşturma çabası olarak kayda değer görülmektedir. Din psikolojisi alanında çalışanların güçlü bir akım olan varoluşçuluğu temel alan projelerle aslında alanda seslerini daha fazla duyurabilecekleri ve kabul görecekleleri vurgulanmaktadır.

Kitap altı bölümden oluşmaktadır. “Maneviyat Üzerine” başlıklı ilk bölümde maneviyat kavramının çeşitli bakış açılarına göre anlamı irdelenerek, maneviyat psikolojisi ve kavramın kendi özel yaklaşımındaki yeri tartışılmaktadır. Maneviyat dinden farklı olarak, inancı ne olursa olsun insanın yaşamına amaç ve ideal katan anlam ağı olarak tanımlanmaktadır. İkinci bölüm olan “Varoluşçuluk, Psikoloji ve Psikoterapi”de varoluşçuluğun tarihi temelleri üzerine analizler yapılarak, psikoloji, psikoterapide varoluşçuluk, varoluşçu psikoterapiye göre kişilik, psikopatoloji ve tedavi üzerine çıkarımlar yapılmaktadır. “Varoluşçuluk ve Maneviyat” başlıklı üçüncü bölüm maneviyat, insan varoluşu ve psikoloji arasında köprü kurabilmek için çoğunlukla Hristiyanlıkla ilgili de olsa ilerdeki bölümlerde Müslüman dünyayı anlamayı kolaylaştırması açısından Batılı düşünürlerde maneviyatın izlerine odaklanmaktadır. Dördüncü bölüm olan “Temel Varoluşsal Kavramlar ve Müslüman Kültür” başlığında ise varoluşçuluğun tezlerinin evrensel olduğu temele alınarak başta Kur’anı Kerim ve peygamberin sünneti olmak üzere Müslüman kültürdeki görünümüne kaleme alınmıştır. Beşinci bölüm olan “Müslüman Kültürden Varoluşun Kökenlerine Bakış” başlığında, insan davranışlarının kökenlerine ve yetişilen ortama göre nasıl şekil aldığına dair psikolojik bilimlerin getirdiği açıklamaların, Müslüman kültürdeki görünümüne değinilmektedir. Altıncı ve son bölümde dünya hayatının faniliği, kalıcı olanın ise anlam ve değerler olduğunun anlaşılması için bir fırsat ve imkân olarak görünen ibadetlerin psikolojisine değinilerek kitap bitirilmiştir.

İlk bölüm “Maneviyat Üzerine”, maneviyat nedir? Sorusunu sorarak başlamaktadır. Maneviyat sözlükte maddi olmayan, yürek gücü, moral, inanç ve değerlere bağlılıktan doğan dayanma gücü olarak tanımlanmaktadır. Maneviyat ve kültür ilk bakışta insana has olanı tanımladıkları için yakın görünse de muhtevaları farklıdır. Maneviyat kavramının çok boyutlu olması ve son yıllarda batı dillerindeki “spirituality” kavramının karşılığı olarak kullanılması tanımlamayı karmaşıklaştırırsa da asla Batılı anlamda kullanılmadığı açıklanmaktadır Maneviyatla ilgili modern yaklaşımlar şöyle sıralanmaktadır: 1. Teolojilerdeki düşünce ve pratiğin nedeni olarak gösterilen, Tanrı merkezli maneviyat, 2. Bir kimsenin ekoloji veya doğa ile ilişkisini vurgulayan dünya merkezli maneviyat, 3. İnsanın başarısını veya potansiyelini vurgulayan hümanist veya insan merkezli maneviyat. Bu tanımlar günümüzdeki inanç gruplarına göre yapılırsa da maneviyatı bireyin kendisinin ve varoluşunun ötesindeki güç olarak tanımlamak yazara göre daha kapsayıcı gözükmektedir.

Eserde maneviyatın dinle yakın bir bağlantısı olmasına rağmen asla din yerine kullanılmayacağı söylendikten sonra, dini olanı da kutsalın her türlü öznel yaşantısını da kapsayacak biçimde insan tecrübesindeki aşkın boyut, anlam arayışı, inancın gündelik hayatta yaşama ve hayata anlam verme biçimi maneviyat olarak tanımlanmaktadır. Müslüman bir toplumda yaşamının gereği olarak sadece Batı'ya ait varoluşçu-dinamik kavramların yeterli olmadığı, yeni bir kavram ihtiyacının maneviyat kavramını merkeze almayı zorunlu kıldığı belirtilmektedir.

Ayrıca maneviyat kavramı özellikle Abraham Maslow'un katkılarıyla "Transpersonal Psikoloji" ve "Pozitif Psikoloji" yaklaşımlarının içinde yer bulsa da Göka, kendi maneviyat anlayışının bunlarla ilgisi bulunmadığını özellikle vurgulamaktadır.

İkinci bölüm olan "Varoluşçuluk, Psikoloji ve Psikoterapi" başlığında, temele inildiğinde varoluşçu olmayan felsefe yoktur tezi üzerine inşa edilmiştir. Varoluşçuluğun tarihi temelleri üzerine analizler yapılarak, modern zamanlarda gündeme gelmesinin başlıca nedeni insanın kim olduğu arayışlarıyla birlikte Tanrı'nın sözde ölümünün ilan edilmesi olarak belirtilmektedir. Göka, 1841 de Alman filozof Schelling'in konferansıyla başlayan sürecin, Kierkegard, onun ölümüyle Dilthey ve Bergson ile devam ettiğini ancak kendisini doğrudan "varoluşçu" gören düşünürün Sartre olduğunu savunmaktadır. Sartre varoluşçuğun edebiyat, sanat, ilahiyat alanlarına dâhil edilebilecek bir düşünce olduğunu çünkü modern bilimin tek başına insan hakikatini aydınlatamayacağı görüşündedir. İkinci dünya savaşı sonrasında ise başlangıçtaki muhalif felsefi görüntünün yatışmaya başlayarak psikoloji ve psikoterapinin içine yerleşmeye başladığını, Irvın Yalom'un Varoluşçu Psikoterapi kitabından sonra ise neredeyse sadece psikoloji ve psikoterapiyle anıldığı vurgulanmaktadır. Göka, varoluşçuluk ve maneviyat arasındaki bağlantıları sorgulayarak oradan psikoterapiye köprüler kurmak amacındadır. Sonrasında kendilerini varoluşçu olarak tanımlamasalar da psikanalistlerin psikoloji ve psikoterapide varoluşçuluk örnekleri sundukları belirtilmektedir.

"Varoluşçu Psikoterapiye Göre Kişilik, Psikopatoloji ve Tedavi" başlığı altında parçalı bilim anlayışıyla parçalara ayrılarak incelenmeye çalışılan "insan bilimi" eleştirilerek bilim ile ontolojinin bir araya getirilmesi gerektiği savunulmaktadır.

Göka varoluşçu psikoterapiyi, bireyin varoluşuna yerleşmiş sorunlar üzerine odaklanan, bu sorunlarla yüzleşen bireylerde ne tür çatışmaların ortaya çıktığına odaklanan bir terapi anlayışı olarak tanımla-

maktadır. Varoluşçu terapistlerden Yalom'a göre yaşam arzusu, ölümün kaçınılmazlığı, ana varoluşsal çatışmadır. Bu çatışmalar, bunaltılar kaynağını otantik olmamaktan almaktadır. Psikolojik rahatsızlık; var olma imkânlarının gerçekleşmemesi veya çarpıtılması ise Otantiklik; doğaya, başkalarına ve kendisine açıklık, onları çatıştırmadan bir bütün olarak toparlamaktır. Otantik bireyin yaşama vereceği birçok cevap vardır. Göka, psikopatolojik davranışlardan şizofreni ve depresyona varoluşçu klinisyenlerin yaklaşımlarından örnekler vererek, varoluşçu terapisinin ilkelerini anlamamanın tüm terapistler için ihtiyaç olduğunu, kişiye etkin olan tedavilerin temelini oluşturacağını vurgulamaktadır.

Üçüncü bölüm maneviyat, insan varoluşu ve psikoloji arasında köprü kurabilmek için, çoğunlukla Hristiyanlıkla ilgili de olsa ilerdeki bölümlerde Müslüman dünyayı anlamayı kolaylaştırması açısından Batı'lı düşünürlere odaklanmaktadır. İlk olarak ateist varoluşçuluğuyla bilinen Sartre, başta Heidegger olmak üzere varoluşçu düşünürlerin görüşlerini kendi materyalist monizm anlayışına dönüştürmektedir. Göka, Sartre'yi insan varoluşunu yeterince kavrayamadığı ve inançtan bağımsız bir hayat anlayışının var olamayacağı gerçeğini göz ardı ettiği için eleştirmektedir. Ona göre Kierkegaard ise Ölümcül Hastalık Umutsuzluk eseri ile maneviyat merkezli varoluşçuluğun bakış açısını çok net sunmaktadır. Kierkegaard'ın özgürlük anlayışıyla Sartre'nin nihilist varoluşçuluğu tamamen ayrı kulvardadır. Rus düşünür Berdyaev de Avrupa kültürünün tanrıyı öldüren anlayışıyla ortaya çıkan ahlaki krize isyan etmesiyle anılmaya değer görülmüştür. Hem filozof hem psikiyatrist olan Karl Jasper'ın ise insanın manevi niteliklerinin anlaşılması için işlevsel olabilecek düşünceleri bulunmaktadır. "Tin" ve "ide"ler alanı, yazarın maneviyat tanımına karşılık gelmesi açısından Hristiyan filozoflar arasında yerini almaktadır. İnsanı dini bir varlık olarak gören Paul Tillich'in de kolaylıkla psikoloji ve psikoterapiye aktarılabilir görüşleri bulunmaktadır. Son olarak ele alınan filozof Gabriel Marcel ise yazara göre psikoloji, varoluş ve maneviyat temalarını anlamaya ve uygulamaya en yakın bakış açısına sahiptir. Batılı düşünürlerin görüşlerinin sonrasında maneviyatın varoluşçu psikoterapide yansımaları sıralanarak, psikoterapisinin ve psikoterapistin vazifesinin nasıl bir inanca sahip olursa olsun insanın anlam dünyasında maneviyatın belirleyici olduğunu bilmesi ve ona göre hareket etmesi olduğunun altı çizilerek bölüm sonlandırılmaktadır. Eserde bu üç bölümlü kavramsal temel atılarak Müslüman kültüre doğru bağlantı köprüsü kurmak kolaylaşmaktadır.

Dördüncü bölüme Göka, Müslüman kültürde tam olarak varoluşçu diyebileceğimiz bir oluşumun olmadığı yönünde bir özeleştiriyile

başlamaktadır. Aslında maneviyatı merkeze alan çalışmaların varoluşçu olarak nitelendirilmesinde sakınca olmadığı görüşündedir. Varoluşçuluğun tezlerinin evrensel olduğu temele alınarak başta Kuranı Kerim ve peygamberin sünneti olmak üzere Müslüman kültürdeki görüşlerine değinilmektedir. İnsan merkezli olarak nitelendirilen modernlik tam tersine insan karşıtı hatta posthuman hareketlerle bir makine toplum oluşturma çabasıdır. İslam kültüründe ise insan, ahseni takvim üzere yaratılmış, Batı zihniyetinin sömürülecek bir kaynak olarak gördüğü çevreyi, ona emanet edilmiş bir değer olarak gören halife ve mükerrem bir varlıktır.

Yalom'un en temel çatışma alanı olarak gördüğü "ölüm ve fanilik" başlığında ise Batı'nın ölümsüzlük arzusunun, bilimsel ve teknolojik ilerlemeyle birlikte evrilerek ölümden mümkün olduğunca kaçarak onu inkâr eden bir duruma gelmiş durumda olduğu belirtilmektedir. Müslüman kültürde ise ölüm, bir hiçlik yok oluş değil yeni bir hayatın başlangıcı, varlığın yeni bir aşamasına giriştir. Bu ölüm bilinciyle donanan bir inanan için kaygı azalacak ve hayat anlam kazanıp güzelleşecektir. Aydınlanmanın korkuyu çözmek yerine radikalleştirmesine karşın, İslam kültüründeki "kayı ve umut (havf ve reca) arasında olmak" ise tam bir varoluş manifestosudur. Yalom'un dört temel çatışma alanı olarak tanımladığı ölüm, özgürlük, anlamsızlık, yalnızlık din olmadan da varoluşsal olarak çözülebilir gözüktüğü de Göka, dinin anlamlı bir hayat sürmesi için bireye sunduğu sonsuz imkânlar olduğunu savunmaktadır. İnanç ve umut kardeşliği buna örnek olarak gösterilmektedir. Özgürlük konusunda ise modern psikoloji insanı iradesiz ve sorumsuz bir varlığa dönüştürüp, özgür iradesiyle yaptığı ve sorumlu olduğu, benlik bilincini etkileyen tüm yaşantı ve seçimler olarak tanımlanabilecek maneviyatı da yok saymaktadır. Aynı şekilde anlamsızlık ve yalnızlık alanlarında da en güvenli parkuru inançlar sunmaktadır. Son olarak Göka, İslam metafiziğinde temiz öz anlamına gelen kalp kavramının artık sadece Müslüman kültürde canlılığını koruduğunu ve bu kavramın yeniden bakış açımıza dâhil edilmesini önermektedir. Günümüzde ahlak ve kalp, bakış açımızdan çıkarılarak her şeye doyum ve beyin üzerinden yaklaşılmaktadır. Oysaki manevi kalp varoluşun merkezidir. Onun zıddı merkezsizlik, kargaşa ve kaosdur.

Beşinci bölümde, insan davranışlarının kökenleri ve yetişilen ortama göre davranışların nasıl şekil aldığına dair psikolojik bilimlerin getirdiği açıklamaların, Müslüman kültürdeki görüşlerine değinilmektedir. Bu bölümde özellikle psikanalistleri çokça ilgilendiren ayrılık, haset ve şükran temaları işlenmektedir. Göka, ayrılık temasının tasavvuf

ve psikoterapi benzerliğini gösteren güzel bir örnek olduğunu savunmaktadır. İnsanın ilk ayrılığı, ilahiyatta cennetten düşüş, tasavvufta ise aşk ve ölüm odaklı olarak açıklanmaktadır. Allah'tan varlığa doğru geçiş bir daire içinde yeniden ona dönüştür. Psikanalizde ise ilahiyattaki cennetin karşılığı anne rahmidir. Tüm ayrılıkların temeli olarak doğumla birlikte başlayan olgunlaşma süreci annemizden ruhsal olarak da ayrılıp bireyleşmemizle mümkündür. Tasavvuf da psikoterapi de farklı söylemlere sahip olsalar da ayrılık acısı için sağlıklı sevgi yolları önermektedirler. Melaine Klein'e atıf yapılarak anlatılan hasedin kökleri, bebegin var olması için tek kaynak olarak gördüğü annesinin sütüne olan hasedidir. Anne bu hasedi yatıştırmalı, sevgi ve minnete dönüştürmelidir. Minnet duygusuna büyük bir önem atfeden yazar, ahlak ve dinin kökeninin minnet ve karşısındakine borçlu hissetmek olduğunu savunmaktadır. Psikolojik sağlığın göstergesi şükran ve minnet duygusunun gelişmiş olmasıyla ölçülmektedir.

Göka, son bölümü dünya hayatının faniliğinin, kalıcı olanın anlam ve değerler olduğunun anlaşılması için bir fırsat ve imkân olarak gördüğü ibadetlerin psikolojisine ayırmaktadır. İbadetler varoluşsal kaygılardan başını kaldırarak dünyaya tamamen batmaya engel olan bir ara verme olarak görülmektedir. En temel arzulara ara vermenin güzel bir örneği olan oruç ibadeti birçoğu tarafından mazoşist doyum, acıdan zevk alma olarak algılansa da veya sadece basit bir işlev olarak tokun açın halinden anlaması gibi düşünülse de oruç bunlardan daha aşkın anlam boyutuna sahiptir. Arzuların gemlenmesi için sürekli mücadele halinde olan oruçlu insan daha da insanlaşarak huzura yükselir. İnsan Ramazan ayında, bir nevi tutmak ve açmak şeklindeki eylemiyle Allah'ın âlemi sürekli yok etmesi ve var etmesini idrak etmektedir. Göka'ya göre ibadetlerin bireysel psikolojik boyutu kadar toplumsal psikolojimizde de "öteki" nin aynasından bakarak bizim dışımızdakilerin de değerli olduğunun bilgisine ulaştırma işlevleri bulunmaktadır. Ayrıca ibadetlerin bir amaca yönelik bedensel, psikolojik ve manevi tüm etkinlikleri içeren "amel" kavramı bağlamında anlaşılması vurgulanmaktadır.

Göka, son olarak kurban ibadetini analiz etmektedir. Yazara göre modernliğin doğayı ve kültürü yok eden anlayışı dünyayı tek biçimli bir hale getirmeye çalışsa da kültürün sadece insana özgü olmasıyla üzerinde çokça durulmalıdır. Göka insan olabilmemizi kültüre, kültürü de doğal güdusel arzularımız olan kendini koruma, açlık ve cinselliğin bastırılmasına borçlu olduğumuzu savunmaktadır. Kültür yasak ve sınırlar koyarak beşeri insanlaştırıyor ancak ortak idealler ve eserler meydana getirmek, topluluğa özgü kimlik oluşturmakta gerekmektedir. Kutsal

alan ve inanışlar bunu mükemmel bir şekilde başarmaktadır. Göka, kurban ritüelinin ilk sözleşmedeki “insan kardeşini öldürmeyeceksin, etini yemeyeceksin” maddelerinin kültürleşmesi sırasında ortaya çıkan bir kutsallık tezahürü olduğunu düşünmektedir. Yazara göre kurban ibadeti “kutsal kılma”, kurbanı yaratıcıya sunarak onun mülkü haline getirme ve bu sayede yaratıcıyla bir bağ kurma olarak ele alınmaktadır. Ayrıca bu ibadetin paylaşma, yardımlaşma, kaynaşma gibi birçok sosyopsikolojik işlevleri de bulunmaktadır. Teslimiyet noktasında ise Kuran’daki Habil-Kabil kıssasına, Kiergaard’ın Korku ve Titreme kitabındaki İbrahimi teslimiyete vurgu yapılarak bölüm ve kitap sonlandırılmaktadır.

Sonuç olarak eser üzerine genel bir değerlendirme yapılacak olursa;

Güçlü yönleri: (i) Din ve maneviyat arasındaki benzerlik ve farklılıklar, manevi dönüşüm, ibadet psikolojisi, tasavvuf psikolojisi, maneviyatın psikoterapilerde kullanımı gibi konular din psikolojisinin ilgi alanına girmektedir. Kitap bu açıdan din psikolojisi alanını desteklemekte ve yön çizmektedir. Din psikolojisi alanında çalışanların genel kabul görmüş bir akım olan varoluşçuluktan beslenerek daha geniş kitlelere ulaşılabileceği düşünülmektedir.

(ii) Psikiyatristlerin dindar hastaları tedavi ederken din fenomenini gözardı etmeleri eleştirilerek, özellikle maneviyatın psikoterapide kullanımı desteklenmiştir. Tasavvuf psikolojisi ve psikoterapi benzerliği vurgulanarak konu ayrılık, haset, minnet temalarından örneklerle işlenmiştir.

(iii) Din psikolojisinin temel çalışma alanlarından inanç, umut, kaygı, yalnızlık, ölüm-ölüm kaygısı, özgürlük-irade, anlam-anlamsızlık, kalp vb. kavramlar İslam kültüründen, Kuran ve hadis gibi temel kaynaklardan beslenerek, maneviyat merkezli varoluşçu bir yaklaşım sunulmuştur.

(iv) Dindarlığın ibadet boyutu Ramazan-bayram, kurban-teslimiyet konularıyla analiz edilmiştir.

(v) Kitabın başlığı çalışmanın içeriğini tam olarak yansıtmaktadır. Konulara verilecek örnekler için birincil kaynaklar tercih edilmiştir.

(vii) Büyük bir entelektüel birikimin sonucu olan eser özellikle din psikolojisi alanında yapılacak çalışmalara işaret levhası mahiyetindedir.

Zayıf yönleri: (i) Eserde kurumsallaşmış din ve bireysel maneviyatçılık arasındaki çatışma noktalarına değinilmemiştir.

